International Indexed, Refereed Research Journal, ISSN- 2250-253X, (Print), e-ISSN-2320-544X February,2013

'kks/k i= & bfrgkl

i-Jh/kj 'kkL=jh ;kaps egkjk"Vªh; /keZfujis{krk fopkj

* ik- Mk- vfuy ekf.kdjko cMlk.k

* Z.B. Patil College, Dhule

प्रस्तावना :

भारत हे जातिधर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. या देशात विविध जाती, धर्माचे लोक पूर्वापार काळापासून राहतात. महाराष्ट्राचा पूर्व इतिहासही त्याचीच साक्ष देतो. छत्रपती शिवरायांनी आपल्या प्रशासन व्यवस्थेत सर्व जाती धर्माच्या व्यक्तींना स्थान दिलेले होते. मशिदी, कुराण ग्रंथ यांचा अवमान होऊ न देण्याची ते दक्षता घेत असत. बाबा याकूब यासारख्या मुसलमान साधु पुरुषावरही त्यांची भक्ती होती. 'शिवछत्रपतींच्या मनाला धार्मिक असहिष्णुता कधीच शिवली नाही. त्या भूमीच्या महाराष्ट्राच्या सेवेला जे जे कोणी सिद्ध होते त्या सर्वांना जातिधर्मनिरपेक्ष दृष्टीने त्यांनी आपल्या कारभारात सामावून घेतले. त्यांचा महाराष्ट्र असा व्यापक होता.' ब्रिटिश सत्तेच्या काळात मात्र ब्रिटिशांनी एकसंघ असलेल्या हिंदुस्थानात जातीय-धार्मिक तेढ निर्माण केली. 'फोडा आणि झोडा' या ब्रिटिशांच्या नीतीमुळे हिंदू आणि मुस्लिम धर्मियांमध्ये कटुता पेरली गेली. ती कटुता आजतागायत टिकून आहे. इ.स. १८५७ मध्ये जॉन कोक नावाचा ब्रिटिश अधिकारी म्हणतो, 'यापुढे आपले प्रयत्न या देशातील निरनिराळ्या धार्मिक पंथामध्ये फूट पडेल अशा दिशेने झाले पाहिजेत. त्यांच्यामध्ये एकी होऊ देता कामा नये. हिंदुस्थानात सरकारचे धोरण फोडा व झोडा हेच असले पाहिजे.' ब्रिटिशांनी कुटील डाव खेळण्यास सुरुवात केली. मुस्लिमांना खूष करण्यासाठी खिलाफत चळवळ सुरू करण्यात आली. यातूनच हिंदू-मुस्लिमांमध्ये वैचारिक भेद निर्माण होऊन जातीय दंगलींना सुरुवात झाली.

धर्म व धर्मकल्पनाचा आदर :

या देशात राहणाऱ्या सर्व क्षत्रियांमध्ये सलोखा निर्माण व्हावा; सामंजस्याचे वातावरण निर्माण व्हावे असे अपेक्षित आहे. पं. श्रीधरशास्त्रींना आपल्या धर्म आणि धर्मकल्पनांविषयी कमालीचा आदर होता. त्यांचे संवर्धन आणि संगोपन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. परंतु परधर्माचा द्वेष अगर तिरस्कार केला नाही की परधर्माची निंदा नालस्ती केली नाही. हजारो वर्षे भारतीय समाजमनावर धर्माचा जबरदस्त पगडा आहे. धर्मविचारांनी आपल्या देशातील समाजकारण, राजकारण आणि सांस्कृतिक जीवनावर खोलवर परिणाम केलेला आहे. धर्म आणि धर्मतत्त्वज्ञानाचा सकारात्मक दृष्टीने अंगीकार केला पाहिजे अशी पं. श्रीधरशास्त्रींची भूमिका होती. 'भारतीय समाज व्यवस्थेत धर्मभावना आजही खूप गुंतागुंतीची बनली आहे. जीवनाची अनेक अंगे तिने व्यापून टाकली आहेत. विनाशकारी भविष्याची बीजे धर्मभावनेच्या जोपासनेत रूजतांना दिसत आहेत. अनिष्ट धर्मभावनेच्या विळख्यातून सोडवणूक करून घेणे अवघड असले तरी प्रयत्न साध्य ही आहे.' समाज विघातक प्रवृत्तीचा वाढता उपद्रव हा चिंतेचा विषय झालेला आहे. धर्मभावनांना एक विघातक वळण मिळालेले आहे. त्यामुळे सामाजिक अशांतता निर्माण झालेली दिसते. व्यक्तिगत व सामूहिक जीवनात ईश्वरोपासना कोणत्याही धर्मावर निष्ठा ठेवण्याचे आणि ईश्वरोपासना करण्याचे स्वातंत्र्य आपल्या राज्यघटनेने मूलभूत हक्क म्हणून सर्व नागरिकांना दिलेले आहे. वैयक्तिक जीवनात व सार्वजनिक जीवनात धर्माचे स्थान काय असावे व त्याचे नेमके स्वरूप काय असावे, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. उद्दिष्ट व्यापक समाजवादाचे पण प्रत्यक्ष व्यावहारिक जीवनात प्राबल्य संकुचित धर्मभावनेचे हा आपल्या राष्ट्रीय जीवनातील अंतर्विरोध आहे. हा विरोध दूर करण्यासाठी सर्वांनी सामाजिक वास्तवाची अचूक ओळख करून घेतली पाहिजे.' आपल्याला घटनेने दिलेल्या अधिकाराचा वापर स्वधर्माची पाठराखण करण्याबरोबर इतर धर्माचा सन्मान, आदर केला पाहिजे. संकुचित धर्मभावना त्यागून विश्वव्यापी धर्मभावनेचा अवलंब करणे गरजेचे आहे. पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांसारख्या व्यक्तींनी आपल्या विचार कार्यातून सर्वधर्मसमभाव तत्त्वाचा अंगीकार केला.

महाराष्ट्रातील धार्मिक परिस्थिती

भारतीय जनतेची धर्मभावनेवर कमालीची श्रद्धा आहे. मानव आणि पशू यात काही मुलभूत फरक आहेत. त्यातील महत्त्वपूर्ण फरक म्हणजे मानवाकडे असलेली धर्मभावना जी पशूमध्ये नाही. माणूस जीवन जगत असताना सतत विचार करीत असतो की आपण जे कर्म करीत आहोत ते योग्य आहे की अयोग्य; हा विचार मानवाच्या अंतर्मनापासून येत असतो. मानवाची जशी भोग ऐश्वर्याची वृत्ती आहे तशीच त्याची धर्मभावनाही बलवान आहे. भारतीय संस्कृतीत अगदी प्राचीन काळापासून 'धर्म' ही संकल्पना अस्तित्वात असल्याचे दिसते. महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनावर धर्माचे प्राबल्य दिसून येते. 'धर्म हा एक व्यापक शब्द आहे. आपले जीवन ज्या नीती विचारांवर आधारलेले असते त्याला आपण धर्म म्हणतो.' जीवन जगत असताना नीतीच्या मार्गाचा अवलंब करणे हे खरे धर्माचरण असते. मानवाच्या मनावर आपआपल्या धर्माचा विशेष

प्रभाव जाणवतो. त्याच्या दैनंदिन आचारावर आणि विचारावर सुद्धा धर्म भावनांचा प्रामुख्याने प्रभाव जाणवतो. मानवाने कर्तव्य पार पाडताना नेहमी सत्याचे भान ठेवले पाहिजे; योग्य त्या धर्म तत्त्वज्ञानाचा आधार घेतला पाहिजे. 'धर्म ही महाशक्ती आहे. समाजाचा उत्कर्षाकर्ष बव्हंशी धर्मावर अवलंबून असतो.' म्हणून ज्या राष्ट्राला धार्मिक अधिष्ठान आहे त्या राष्ट्राचा विकास झ ापाट्याने होत असतो. संस्कृतीचा प्रारंभ हा देखील धर्मविचारातूनच होत असतो. प्राचीन काळातील काव्य, तत्त्वज्ञान, विद्या, कला, यांचा जन्म धर्मप्रेरणेतूनच झाल्याचे दिसून येते. 'धर्मवृत्ती हा भारतीय मनाचा विशेष आहे. ही धार्मिक मनोवृत्ती वेदोपनिषदांच्या काळापासून कमी-अधिक प्रमाणात आजपर्यंत हिंदुस्थानात सर्वत्र नांदत आहे. नानक, कबीर चैतन्य, तुळशीदास, रामदास इ. सर्व प्रांतातील संत मंडळींनी ह्या धर्मवृत्तीचा परिपोष करण्यात आपले बळ खर्च केले आहे.' भारतीय जनमानसावर धर्माचा मोठ्या प्रमाणात पगडा आहे. या देशाला संत-महंताची एक शृंखलाच मिळालेली आहे. यात स्वामी विवेकानंद, स्वामी केवलानंद सरस्वती, धर्मशास्त्रावरील अगाध ज्ञानाच्या आधारे धर्मशास्त्रांचे सत्यस्वरुप मांडणारे महामहोपाध्याय पं. श्रीधरशास्त्री पाठक होते. ज्यांनी आपल्या विचारातून धर्मांचे खरे रूप मांडण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू धर्मानुसार, घ्जो रक्षण करतो, धारणा करतो तो घ्धर्मङ अशी व्याख्या केली जाते. महाराष्ट्रात पारंपारिक हिंदू, बौद्ध, जैन, इस्लाम, ख्रिश्चन, पारशी, ज्यू हे धर्म आढळतात. धर्म या संज्ञेबद्दल वेगवेगळी मते दिसून येतात. 'व्यक्तींमधील मानसिक तयारी व समाजाची दृढता हे धर्माचे मूलभूत आधार मानले जातात. निसर्गाच्या क्रूरतेपासून संरक्षण मिळवणे, वस्तू व शक्ती यांना ईश्वराचे स्वरू प देणे, जन्ममृत्युच्या मानवी कक्षेबाहेरील घटनांचे आकलन करणाऱ्या आदिभौतिक शक्तींचे अधिष्ठान व निदान परमेश्वर आहे, असे मनुष्य मानत आला आणि विश्वातील विविध अनाकलनीय घटनांचा अर्थ धर्माच्या द्वारा लावत आला असेही दिसते. ही धर्मसंस्था माणसाइतकी प्राचीन असून त्यात समाजजीवनाच्या स्वास्थ्यासाठी नीतीविषयक भाग आवश्यक असला तरी कर्मकांडांनाच अधिक महत्त्व दिले गेले.' महाराष्ट्रात विसाव्या शतकातील पूर्वार्धात याप्रमाणे धर्मप्रवृत्ती दिसून येते. धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा मूळ गाभा बाजूलाच राहून अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरांना अवास्तव महत्त्व देणारे धर्मशास्त्राचे अवडंबर महाराष्ट्राच्या पृष्ठभूमीवर पुढे आले. यातून सुटका करण्यासाठी पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांनी समाजप्रबोधन केले.

महाराष्ट्रातील धर्मपंथ

महाराष्ट्रात महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, सूफी पंथ, जैन संप्रदाय, बौद्ध संप्रदाय अस्तित्वात असलेले दिसून येतात. प्रत्येक धर्मात तत्त्वज्ञान, नीती, आचार, देवता, उपासना मार्ग यांविषयी मतमतांतरे निर्माण होऊन पंथभेद निर्माण झालेले आहेत. महाराष्ट्राच्या धर्मजीवनात विविध धर्मपंथीयांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. विविध धर्मपंथामध्ये झालेले मतभेद नष्ट करून, त्यांच्यात समन्वय साधण्याचा प्रयत्न त्या त्या काळातील विचारवंतांनी केला. 'तत्त्वज्ञान, नीती व आचार ही धर्माची तीन अंगे आणि प्रवृत्ती, निवृत्ती, शब्दप्रामाण्य, बुद्धिप्रामाण्य, धर्माची परिवर्तनीयता, त्यातील तत्त्वांची सापेक्षता व निरपेक्षता म्हणजेच त्रिकालाबाधित्व, धर्मामध्ये निर्माण होणारे भिन्नभिन्न पंथ व संप्रदाय त्यांचे परस्परांतील संघर्ष, त्याविषयीची समाजातील सहिष्णुवृत्ती, सर्व धर्ममतांचा समन्वय साधण्याचे धोरण हे व या प्रकारचे अनेक घटक धर्मविचारात अंतर्भूत होतात.' या सर्व बाबींच्या आधारे महाराष्ट्राच्या धर्मजीवनाचा सर्वांगीण अभ्यास करता येतो. महाराष्ट्रात नाथपंथ, वारकरी संप्रदाय, महानुभावपंथ, कबीरपंथ, रामदासी संप्रदाय इ. पंथ व संप्रदायांचा प्रभाव जाणवतो.

वारकरी संप्रदाय :

वारकरी संप्रदाय म्हणजेच भागवत धर्माचे अनुयायी महाराष्ट्राच्या अगदी कानाकोपऱ्यात आहेत, वारकरी संप्रदायावर सर्वसामान्यांची अढळ श्रद्धा आहे, हा वैदिक धर्मांतर्गत पंथ आहे. ज्ञानदेवांनी भागवत धर्माचा पाया रचला. 'या संतप्रणीत भागवत धर्माचे पहिले लक्षण म्हणजे भक्तियोग हे होय. भक्तियोगाचा व्यापक आशय येथे अभिप्रेत आहे. हे सर्व संत अद्वैतपंथी होते. परमेश्वर निर्गुण निराकार असून तो सर्व चराचराला व्यापून राहिलेला आहे. तो केवळ मूर्तीमध्ये नसून प्राणीमात्राच्या ठायी आहे. म्हणून सर्व भूतांची सेवा म्हणजे प्राणीमात्राच्या ठायी असलेल्या परमेश्वराची सेवा हीच खरी भक्ती ठरते. सर्व मानवतेची सेवा हाच संतांनी उपदेशिलेला श्रेष्ठ धर्म होय.' मानवता हाच खरा धर्म या विचारावर आधारित भागवत धर्माचे तत्त्वज्ञान असल्याने त्याचा प्रसार-प्रचार मोठ्या प्रमाणात झाला. 'निष्काम कर्म, त्यागबुद्धी, स्थिरप्रज्ञता, मनोनिग्रह, वासनाजप हा धर्म, रंजल्या गांजलेल्यांना आपले म्हणणे, दया, क्षमा, शांती, भूतांचे पालन, कंटकांचे निर्दालन हा शुद्ध भागवत धर्म होय. असा संतांचा ठाम सिद्धान्त होता. त्यामुळे त्यांनी कर्मकांडाचा जागोजागी निषेध करू न नीतीला अग्रस्थान दिले. तीर्थयात्रा, व्रतवैकल्ये, मंत्रतंत्र इ. जड आचारधर्माचा निषेध करून, नीती, सदाचार या खऱ्या धर्माचे महत्त्व समाजमनावर बिंबवले.' सर्वसामान्यांना रुचेल, पचेल असा भागवत धर्म होता. सर्वसामान्यांना सामावून घेणारा हा संप्रदाय होता. 'संतानी वर्णभेद व जातिभेद यावर कडक टीका करू न समतेचा उपदेश करत सर्वांना मोक्षमार्ग मोकळा करू न दिला.' पिढ्यांनी-पिढ्या जो अधिकार अस्पृश्य समाजाला नाकारण्यात आलेला होता तो वारकरी संप्रदायाने प्राप्त करू न दिला. 'संतांनी केलेले महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे निरनिराळ्या धर्मसंप्रदायातील भेदभाव नष्ट करू न त्यांचा वारकरी संप्रदायात समावेश करू न घेतला. वारकरी पंथ हा अखिल महाराष्ट्राचा धर्मपंथ आणि विठ्ठल हे अखिल महाराष्ट्राचे दैवत ठरले.' वारकरी

संप्रदायाची ज्ञानदेवांनी फडकविलेली विजयी पताका आजही महाराष्ट्राच्या आसमंतात फडकतांना दिसते. पं. श्रीधरशास्त्रींनी अस्पृश्यांना पूजा-अर्चा करण्याचा, परमेश्वराची आराधना करण्याचा धर्मशास्त्रीय अधिकार असल्याचे स्पष्ट केले. अस्पृश्यांनाही मोक्ष मिळविण्याचा अधिकार असल्याचे स्पष्ट केले. म्हणजेच वारकरी संप्रदायांच्या समतेच्या तत्त्वांचा तसेच अद्वैत तत्त्वाचा त्यांनी अंगीकार केला.

एकोणिसाव्या शतकात पाश्चात्यांच्या संपर्कामुळे आणि पाश्चात्य शिक्षणामुळे नवशिक्षितांना एक आधुनिक विचारांची दृष्टी प्राप्त झ ााली. धार्मिक क्षेत्रातही प्रबोधनाला सुरुवात झाली. त्यातूनच महाराष्ट्रात ‘प्रार्थना समाज’, ‘थिऑसॉफिकल सोसायटी’, हिंदू मिशनरी संस्था स्थापन झालेल्या दिसतात. या संस्थांच्या माध्यमातून समाजाची प्रगती, जनसेवा, धार्मिक जागृतीचे कार्य झाले. महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात नाही परंतु बरेचसे अनुयायी या संस्थेच्या विचाराने प्रभावित झालेले दिसतात. महाराष्ट्रात विविध काळात अस्तित्वात असलेल्या आणि आजही कार्यरत असलेल्या संप्रदायाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन, धार्मिक जागृती झाली. या आदर्श व्यक्तिमत्त्वाच्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारानेच स्वामी विवेकानंद, स्वामी केवलानंद, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यासारख्या व्यक्तींनी समाज प्रबोधनाचे आणि धार्मिक जागृतीचे कार्य हाती घेतले.

संदर्भ ग्रंथ

१. पं. श्रीधरशास्त्रींचे ***अध्यक्षीय भाषण*** - १९३७ ची अखिल भारतीय सर्वधर्म परिषद, धुळे

२. ठाणे परिवर्तनवादी परिषदेचा ***अहवाल*** (१९३४).

३. पाठक श्रीधरशास्त्री, ***नित्यब्रह्मकर्मसमुच्चय,*** पुणे १९२९.

४. पाठक श्रीधरशास्त्री, ***वेदांतपरिचय,*** १९४३.

५. कोकजे रघुनाथशास्त्री, ***धर्मस्वरुपनिर्णय,*** पुणे, १९३३.

६. द्रवीड ग. न. व शर्मा कृष्ण पंडीत, ***धर्मदर्श,*** १९२२.

७. काणे पांडुरंग वामन, ***धर्मशास्त्र विचार,*** मौज प्रिटींग ब्यूरो, मुंबई.

८. कालिन्दी, धर्मामृत (विनोबा), ***पवनार,*** २०००.